

mag. Marko Štempihar, Gimnazija Bežigrad, Ljubljana

O RAZSVETLJENSTVU IN KRITIČNEM MIŠLJENJU V ŠOLAH

»Vsak napredek civilizacije je z gospostvom obnovil tudi perspektivo njegove pomiritve. Toda medtem ko je realna zgodovina stkana iz realnega trpljenja, ki se nikakor ne zmanjšuje sorazmerno z naraščanjem sredstev za odpravo tega trpljenja, je izpolnitev perspektive odvisna od pojma. Kajti pojem ne le distancira ljudi od narave – tako kot znanost – marveč kot samoovedenje prav tistega mišljenja, ki v formi znanosti ostane priklenjeno na slepo ekonomsko tendenco, omogoča, da se izmeri distanca, ki ovekovečuje krivico.« (Theodor Adorno in Max Horkheimer, *Dialektika razsvetljenstva*, str. 53)

PROLOG

V šolah se danes pogosto poudarja pomen kritičnega mišljenja. Ni dovolj, da se učencem podaja znanje, saj je zelo pomembno to, da znajo potem »pridobljeno tudi uporabiti«. Pomembno je, da so kritični do tega, o čemer jih poučujejo. Pričujoči sestavek je pismo dijaku, ki je med poukom pri predmetu teorija spoznavanja¹ izrazil dvom o vrednosti kritičnega mišljenja. Povedal je, da je po njegovem mnenju »preveč kritičnega mišljenja« oz., da je kritično mišljenje nekaj odvečnega. V odgovor sem mu napisal pismo, saj se mi je zdelo nujno premisliti to, kar je povedal. Njegove besede so bile namreč izrečene kot spontan odziv na dogajanje v razredu (razpravljali smo o neki etični dilemi), pri katerem očitno ni želel sodelovati. Vprašanje, ki se mi je zastavilo ob njegovem odzivu, je bilo: Kaj storiti, ko je nekdo kritičen do samega kritičnega mišljenja? Kako naj se sam odzovem oziroma opredelim do njegovih besed? Če s kritičnim mišljenjem mislimo pripravljenost na refleksijo (in to tudi ali še zlasti takrat, ko se srečujemo z izzivalnimi, celo provokativnimi vprašanji), potem je bil ravno dogodek takšne vrste nemara nekaj najbolj dragocenega, saj se je ob njem ponudila priložnost razmisleka o vprašanju, ki se mu sicer v naših šolskih praksah ne posvečamo dovolj pozorno. Vprašanje me je vodilo k nadaljnjemu spraševanju: Kaj počnemo v šolah, ko poučujemo, in v kakšne medsebojne odnose pri tem vstopamo? Pa tudi k širšemu vprašanju glede pomena samega izobraževanja v sodobni družbi, v kateri se (pogosto čisto nekritično) uveljavlja mnenje, da naj bi temeljila na znanju.

PISMO ISKRENEMU DIJAKU

Dragi Boris,

Tvoje besede so name naredile vtis. Verjamem, da si bil iskren, ko si govoril o tem, kakšno vrednost ima zate pouk pri predmetu teorija spoznavanja. Rekel si, da ne vidiš nobenega smisla učnih ur, kjer se učimo kritično razmišljati. Dodal si, da je kritično mišljenje nekaj, česar je bilo pri pouku doslej že dovolj, in da ne razumeš, zakaj bi bilo treba s tem nadaljevati. To je bilo med uro etike² in razmišljati o vprašanjih, s katerimi smo se tedaj ukvarjali (kakšno ravnanje bi bilo v primeru, ki smo ga obravnavali, pravilno in na čem temeljijo naše moralne sodbe), se ti je zdelo povsem neuporabno.

Cenim tvoj pogum, da si se izpostavil in si odkrito povedal, kaj misliš. Nekdo, ki mu takšna spraševanja – prav nasprotno kot tebi – pomenijo veliko in ki je predan svojemu pedagoškemu poklicu, gotovo ne more mimo takega mnenja, ob tem pa lahko tudi začuti, da takšne besede zahtevajo resen premislek.

Dvomiš torej o vrednosti, celo o uporabnosti kritičnega mišljenja. Povedal si tudi, da se boš po končani srednji šoli najverjetneje vpisal na študij fizike, in ker ti je že zdaj čisto jasno, da je to tisto, kar želiš v življenju početi, imaš po tvojem mnenju še dodaten razlog za prepričanje, da ti razmišljanje o temah in vprašanjih, kot so: Kako lahko nekaj zares vemo? V čem je razlika med mnenjem in vednostjo? Kako ločimo dober argument od logično napačnega? Ali obstaja univerzalna morala? ipd., v življenju, kakor ga načrtuješ, ne bo prav dosti koristilo. Zavedaš se, da je kritično mišljenje lahko včasih tudi pomembno, ampak v tem trenutku se tebi to zdi izguba časa (kritično mišljenje je sorodno filozofiji, to pa pač ni nekaj, kar bi te zanimalo).

Tvoje stališče je izzivalno, in to iz več razlogov. Eden je nedvomno ta, da nasprotuje celotni razsvetljenski tradiciji, katere dediči smo. Znotraj te tradicije je misel o tem, da ima kritično mišljenje izjemen pomen in vrednost, preprosto temeljna in se zdi tako samoumevna, da je skorajda absurdno dvomiti o njej (če se samo spomnimo Descartesa in njegovega metodičnega dvoma). Dvomiti je mogoče o vsaki

¹ Predmet *Theory of knowledge* je obvezen predmet v programu Mednarodna matura.

² Etika je eden od sklopov oz. področij spoznavanja pri predmetu teorija spoznavanja. Vsebina tega sklopa je raziskovanje porekla moralnih vrednotenj in načinov njihovega utemeljevanja. Pri pouku se ukvarjamo tudi s povezovanjem etike kot filozofske discipline z znanostjo in umetnostjo, pri čemer se dijake spodbuja k razmišljanju o metodah in mejah spoznavanja in ustvarjanja, še zlasti ko pri teh dejavnostih trčimo ob etične dileme.

avtoriteti, saj nam le to pomaga napredovati. Avtoritete in njihove doktrine ali mnenja, ki jim nekdo nekritično sledi, so najhujši sovražnik – njihove nauke moramo pretresti in jih radikalno prevprašati, tj., vprašati se moramo, ali stojijo na trdnih temeljih (ali so ti jasne in razločne, nedvoumne resnice), in če temu ni tako, jih moramo zavriniti in sesuti v prah. Nato pa zgraditi nove. Edina avtoriteta je razum, ki je univerzalna zmožnost razmišljanja. Kritično mišljenje oz. zmožnost zanj je torej tisto, na čemer je utemeljena avtoriteta novoveškega subjekta in njegovega projekta – moderne znanosti. Je podvomiti o vrednosti neodvisne in svobodne rabe uma, se pravi tiste rabe, ki se ne ustavi pri nobeni predpostavki, ampak se vpraša o samih pogojih vedenja, sploh lahko razumsko utemeljeno?

Sapere aude je zapisal Kant kot moto razsvetljenstva: samo tisti, ki bodo imeli pogum, bodo deležni spoznanja. V tem je tudi neko etično poslanstvo – najti izhod iz nedoletnosti in postati to, za kar nas je narava sama že opremila. To je preprosto človekova naloga, ki bi jo vsakdo moral z vso resnostjo poskusiti izpolniti. Nasprotje razsvetljenstva je zato lahko samo mračnjaštvo, dogmatizem in izvajanje gospodstva ali udinjanje gospodarjem (ki sploh ni treba, da so prav zelo razumni). Nam, dedičem razsvetljenstva, zapisano pomeni skupek truisimov ali trditev, katerih resničnost se kaže kot tako jasna, da je ni treba več dokazovati, in morda se zdi čisto nepojmljivo, da se skoraj štiri stoletja po tem, ko sta izšli *Razprava o metodi in Meditacije*, sploh še zastavlja vprašanje o vrednosti kritičnega mišljenja in njegovi smotrnosti.

A tisto, kar moramo ob tem priznati, je, da vrednost kritičnega in neodvisnega mišljenja v percepciji ljudi ni nekaj, o čemer bi zlahka izpeljali enoznačne in zlahka ugotovljive sklepe – če svoje opazovanje opremo le na to, kateri tip mnenj prevladuje v neki določeni družbeni situaciji.

Kar lahko opazimo, je namreč tudi to, da nikakor ni nemogoče, da se neka družba razglaša za duhovno »napredno« in slavi znanost kot najvišjo avtoriteto, obenem pa deli vede na bolj in manj uporabne ter skrbno izbira, katere znanstvene discipline in področja raziskovanja bodo dobila tiste vrste podporo, ki je nujna za to, da raziskovalno delo lahko sploh poteka.

Če se zdi vprašanje o vrednosti kritičnega mišljenja najprej izzivalno in celo šokantno ter se zdi skorajda neverjetno, da kritičnega mišljenja nekdo ne sprejema kot nedvoumne vrednote, pa se že z majhno mero pripravljenosti za opazovanje aktualnega družbenega dogajanja pokaže za povsem pričakovano in učitelju z nekaj pedagoške kilometrine postane skorajda čudno, da je bilo potrebno toliko časa, preden ga je nekdo izustil. Kolikor se je sprva zdelo samoumevno, da je kritično mišljenje temelj naše kulture in civilizacije, pa se ob natančnejšem premisleku izkaže, da je vprašljivo ravno to, da velja o njem neko splošno prepričanje, ki naj bi ga podpiralo kot absolutno vrednoto.

Vprašati se moramo namreč tole: Kdo ima danes interes za kritično mišljenje? Kdo bi sploh lahko kadar koli imel interes za kritično mišljenje, se pravi mišljenje, ki uporablja metodo radikalnega dvoma (zgled zanjo je dal Descartes v svojih *Meditacijah*)? Kritično mišljenje namreč pomeni tudi neko držo, kot smo že rekli. Za kritičnega misleca ni ničesar, kar vsaj v nekem določenem trenutku ne bi mogli postaviti pod vprašaj. Razsvetljenstvo priznava eno samo avtoriteto, in to je avtoriteta uma: o čemer je smiselno podvomiti, o tem je tudi treba podvomiti. Edini interes je dokopati se do resnice, tj. do spoznanja, ki bo tako jasno in razločno, da dvom o njem ne bo več smiseln, če še enkrat ponovimo za Descartesom.

Znanost je danes nedvomno uporabna. Znanstvena spoznanja so temelj tehnološkega napredka. Na znanstvenih ugotovitvah temeljijo različne stroke: od medicinske do vojaške, od psihološkega svetovanja do vede o »upravljanju s človeškimi viri« (je to ekonomija, ali politika, ali pa politika v službi ekonomije?), od pravnih ved do stroke o pravilnem vzgajanju otrok ... Uporabne znanosti so tiste, katerih ugotovitve je mogoče uporabljati v vsakdanjem življenju. Njihova uporabnost je še posebej v tem, da vodijo proizvodnjo dobrin – materialnih ali pa duhovnih. Te dobrine so v kapitalistični družbi blaga, ki se jih prodaja in kupuje na trgu (tudi če je »ponudnica« tukaj država – nekakšne brezplačne storitve so preprosto izmišljotina: zastoj zdravstvo, šolstvo in socialne storitve pač ne obstajajo, saj zanje plačujejo ljudje, ki se na trgu prodajajo kot delovna sila). Dobre, ki se jih proizvaja, so nujne, da bi lahko obstajali določeni načini življenja oz. da bi se lahko reproduciral neki tip družbenega življenja. Znanost ima pomembno vlogo v procesu reprodukcije družbe oz. odnosov, ki jo tvorijo. Na vsakem koraku poudarjajo, kako živimo v družbah znanja, kar pač pomeni trivialno dejstvo, da je zaradi kompleksnosti sodobne družbe že samo preživetje odvisno od t. i. nematerialnega dela, od produkcije novih idej, znanj, znanstvenih modelov, ki nam bodo pomagali upravljati s svetom in ljudmi v njem.

Toda ali ima znanost v službi tehnologije in družbenih sistemov, ki težijo zlasti k reprodukciji sebe in razmerij moči, ki so se uveljavila v njih, interes za kritično mišljenje?

Če je kritično mišljenje isto kot teorija v klasičnem antičnem pomenu besede, torej mišljenje, ki je zavezano iskanju resnice in ustvarjanju pogojev za pravičnejšo družbo – o tem npr. govorita Platon in Aristotel: dobro in pravično kot najvišji kategoriji, teorija kot dopolnilo etike, kot iskanje resnice in pravičnosti (toda tudi Kantov odgovor na vprašanje, kaj je razsvetljenstvo, se zdi blizu temu: drzniti si misliti, uporabljati um za razmišljanje, se pravi misliti zaradi mišljenja samega) –, je to tisto, čemur je zavezan znanstveni *ratio*, in tudi njega torej najprej zanimata resnica in dobro (življenje) kot obči smoter, ali pa so takšna prizadevanja

v znanstveni sferi pogosto potisnjena na obrobje in jih nadomešča neki čisto drug interes (npr. služiti tistemu, ki na trgu ponudi največ)?³

Praviš torej, da te zanima čista znanost, medtem ko je kritično mišljenje zate izguba časa. Toda to isto trdijo tisti znanstveniki, ki so se v imenu ideala eksaktnega znanja o dejstvih sveta (znanja, ki naj bi bilo »osvobojeno« razmišljanj o morali in vrednotah) odpovedali refleksiji o družbenih vprašanjih, ki so onkraj njihove ekspertize. Je naključje, da je ravno v znanstvenih krogih danes tako malo razprav, ki ne bi bile najprej čisto tehnične narave: kako najti boljše (cenejšo, učinkovitejšo) rešitev za neki čisto tehničen problem. Kako narediti boljša brezpilotna letala? (Pri čemer se ne sprašuje o tem, koliko »stranske škode« bodo ta povzročila.) Kako razviti učinkovitejša zdravila proti boleznim, ki pestijo človeštvo? (Tisto, o čemer se ne razpravlja, je njihova dostopnost – kaj narediti, da bodo ta dostopna ljudem v delih sveta, kjer jim sicer ni zagotovljena niti osnovna zdravstvena oskrba.) Narediti telefone, ki bodo še pametnejši. (Od kod prihajajo surovine zanje in kdo [pod kakšnimi] pogoji jih koplje?) Itd.

Henri Giroux je v svojem delu o kritični pedagogiki zapisal: »V klasični miselnosti je bila teorija pojmovana kot način, kako so se ljudje osvobajali od dogme in mnenj, da bi si lahko zagotovili neko naravnost za etično delovanje. Drugače rečeno, teorija je bila razumljena kot razširitev etike in je bila povezana z iskanjem resnice in pravičnosti. Prevladujoča pozitivistična zavest je pozabila na nalogo, ki jo je nekdaj opravljala teorija. Pod uveljavljeno dominantno ideologijo je bilo teoriji odvzeto njeno zanimanje za smotre in etiko, ta se nato pokaže kot 'nezmožna osvoboditi se ciljev, ki jih je znanosti določila vnaprej dana empirična realnost.'«⁴

Naj ponovno spomnim na Kantov razmislek o razsvetljenstvu. Avtor se v njem vpraša tudi tole: Ali danes živimo v času razsvetljenstva?

Ali živimo v času, ko ljudje množično uporabljajo svoj um in so pri tem pogumni ter vztrajni, ali pa se bolj ali manj pustijo voditi, se odpovedujejo razmišljanju in molče ubogajo gospodarje – in to ne glede na to, kaj jim ukažejo (in če velja to drugo, kaj smo pripravljeni narediti za spremembo ali obrat k razsvetljenstvu)? Vprašanje si velja zastaviti tudi danes.

Znanost je pozitivistična, kolikor se omejuje na opisovanje domnevno objektivne in nevtralne realnosti in upravljanje z njo.⁵ Cilji, ki jim sledi, so določeni z njeno predpostavko o danosti sveta. Kar pozitivistični znanstvenik nujno spregleda, je svet v njegovi historičnosti. Oziroma spregleda, da je zavest, ki domnevno samo odslikava to, kar naj bi obstajalo neodvisno od nje, vselej nekaj posredovanega. Zavest o svetu je v svetu, ta pa je vselej tudi svet, zgrajen iz nesimetričnih relacij med govorečimi bitji (to pomeni, da med njimi ne gre preprosto za odnose recipročnosti ali menjave v smislu *quid pro quo*).⁶ Svet kot človeška realnost je zgrajen kot serija razmerij moči ali odnosov med vladajočimi in vladanimi. Kolikor je interes za čisto znanost zavezan etiki, je znanost potem lahko samo teorija v tistem klasičnem pomenu besede, ko se ukvarjanje z idejami ne pusti vpreči v jarem nekega posamičnega interesa, ki mu gre za oblast. To pa vselej pomeni zlasti refleksijo o tem, kar zadeva skupnost in pogoje za dobro življenje slehernega pripadnika le-te (refleksija tukaj sovпада s tistim *vita activa* ali političnim udejstvovanjem kot odločanjem o stvareh skupnosti in ustvarjanjem pogojev za pravičnost in egalitarnost).

Refleksija pomeni torej tudi neko posebno vrsto delovanja, *praxis*, ta pa predstavlja odpor vsakemu poskusu dominacije (kolikor z dominacijo razumemo vladanje nad ljudmi, ki so kot umna bitja sicer povsem opremljeni za življenje brez vodstva nekoga drugega); ukvarjanje s teorijo vsekakor pomeni družbeni angažma, ki ne more služiti izvajanju oblasti. Drugo ime za takšno refleksijo-praxis je kritično mišljenje.

³ Prim. Platon, *Država*, 6. in 7. knjiga (507a–535 e: zlasti alegoriji o soncu in votlini ter razlagi obeh); Aristotel, *Politika*, 3. knjiga, 10. poglavje (1282b); Kant, *Odgovor na vprašanje: Kaj je razsvetljenstvo?*.

⁴ Henry A. Giroux, *On Critical Pedagogy (Critical Pedagogy Today)*, Bloomsbury Academic, 2011, str. 35.

⁵ Adorno in Horkheimer v svoji znameniti kritiki razsvetljenjskega projekta opozorita na naslednje: »Mit prehaja v razsvetljenje, narava pa v golo objektivnost. Ljudje plačujejo okrepitev svoje moči z odtujenostjo od tega, nad čimer izvajajo svojo moč. Razsvetljenje se vede do reči kot diktator do ljudi. Pozna jih, kolikor more z njimi manipulirati. Človek znanosti pozna stvari, kolikor jih lahko izdela. Tako njihova *nasebnost* postaja *zanj*. V spremembi se razkriva bistvo stvari kot že vedno isto, kot substrat gospodstva.« Theodor W. Adorno in Max Horkheimer, *Dialektika razsvetljenstva: filozofski fragmenti*, Ljubljana: Studia Humanitatis, 2002, str. 23.

⁶ Prim. Jean Baudrillard, *Impossible exchange*, Verso, 2001. Avtor v tem delu pokaže, da je za človeka temeljna menjava simbolna, v vsaki simbolni menjavi pa je neki presežek, ki nima svojega ekvivalenta, torej se ga ne da zamenjati za nič drugega. – Adorno in Horkheimer pa dodajata: »Meščansko družbo obvladuje ekvivalent. Ona dela iz raznoimenskega nekaj, kar je moč primerjati, s tem da ga reducira na abstraktne veličine.« Nav. delo, str. 21–22. V postvarelem svetu, ki potrebuje znanost, da upravlja z njim, mora vse imeti svoj ekvivalent, kar pa že pomeni izvrševanje svojevrstnega nasilja nad človekom kot simbolnim bitjem; človek je v postvarelem svetu stvar med stvarmi, z njim se le še upravlja, skrčen je na enodimenzionalno bitje in postane priveseček simulakrov, kot v svojih delih poudarja Baudrillard (glej zlasti delo *Simulacija in simulaker*, 1981). Pojem simulakra se opira na idejo, da je v sodobnem svetu razmerje med izvirnikom in posnetkom postalo nesmiselno, saj realnost nadomešča njene simulacije v virtualnih svetovih, v katerih ljudje preživijo velik del svojih življenj. Medsebojne odnose tako zamenjujejo »druženja« v družabnih omrežjih in komuniciranja prek vmesnikov ali »pametnih naprav«, sporočila pa so v končni fazi vmesniki sami (*mediji so sporočilo*, kot je pojav jedrnat povzel Marshall McLuhan, na katerega se sklicuje tudi Baudrillard). V simuliranih svetovih ni dvoumnosti, metaforičnosti, enigmatičnosti, večznačnosti, saj so stvari natanko to, kot kar se kažejo, so *ready-made*, zato se o njih ni niti smiselno spraševati. Simbolna menjava tako postane nemogoča, realnost pa izgine v hiperrealnem, v katerem je vse le še »kopija kopije« (kot pripomni tudi filmski junak v *Klubu golih pesti*).

Je torej kritičnega mišljenja v resnici lahko kadar koli preveč? Sam praviš, da ste tega v šoli že »vzeli« v nižjih letnikih, zdaj ga ne potrebuješ več. Znotraj pozitivističnega pojmovanja sveta se res zdi, da je pridobivanje znanja tako kot sestavljanje puzzle, da gre za nekakšno linearno in postopno napredovanje k popolni sliki sveta (ki sovпада z opisom vseh dejstev o svetu). Zahtevnost refleksije kot samospraševanja in dekonstrukcije (tj. poskus razumevanja pogojev, pod katerimi je neka aktualna realnost sploh mogoča) naj bi nadomestila ekspertiza kot tehnični *know-how*, saj imamo eksperte, ki nam bodo baje povedali, kako misliti.⁷ Zdi se, da se za večino problemov v današnjem svetu lahko najde rešitev s pomočjo ustrezne tehnologije (celo v domeni politike naj bi najboljšo rešitev ponudila šele nekakšna tehnična vlada). (Toda *techné* ni *theoria*, kot so vedeli Stari: teorija je vselej udejstvovanje oz. učenje živeti, vseživljenjska praxis, njen telos je dobro življenje, pravično ravnanje.)

Ko kritično mišljenje v zavesti ljudi postane odveč, ga nadomešča »kritikantstvo«. Dobro izobraženi ljudje naenkrat niso več niti pripravljeni niti opremljeni za to, da bi jim znanje, ki so ga pridobili v šolah, omogočilo neki minimalen vpogled v to, kako deluje svet, katerega del so. Potem kritizirajo in obenem izkušajo popolno nemoč, da bi na kar koli lahko še vplivali. Na koncu sprijaznjeno ugotovijo »Tako pač je« in »Nič se ne da« in »Oni tam zgoraj bodo itak vselej naredili po svoje«. Intelektualci, ki so se v nekem obdobju učili razvijati svoje intelektualne sposobnosti, nato kapitulirajo ob prvem srečanju z gospodarjem.

So torej sodobni znanstveniki in intelektualci pogumni raziskovalci resnice in zvesti ideji razsvetljenstva? Takšni so lahko, kolikor niso obsedeni z iskanjem neke dokončne resnice v domnevni faktičnosti in neposredovanosti sveta, ki naj bi obstajal neodvisno od ljudi in njihovih konkretnih eksistenc, temveč resnico prepoznavajo kot nekaj, kar obstaja znotraj sveta, v tem, kar imamo ljudje med sabo, v odnosih,

ki jih oblikujemo. Kolikor se za slednjo zaslepijo, ostajajo ujetniki imaginarijev in fantazme o totalitetah, kot takšni pa so zelo uporabno orodje v rokah tistih, ki v sledenju lastnim interesom hočejo vladati drugim.⁸

Naslednje pomembno vprašanje je zato tole: Kdo se je zmožen upirati zlu? In kdo je na to pripravljen? Ali biti ekspert na nekem področju res avtomatično pomeni, da bo nekdo bolj odporen zoper manipuliranje z ljudmi, še zlasti takrat ko se poskuša nad njimi vzpostaviti totalen nadzor? Ob teh vprašanjih velja še enkrat pozorno prebrati filozofski fragment *Proti vsevednosti* Adorna in Horkheimerja:

»Med nauke Hitlerjevega časa sodi nauk o beavosti kunštosti. S koliko poznavalskimi razlogi so Judje spodbijali možnosti njegovega vzpona, ko je bil ta že jassen ko beli dan. V spominu mi je ostal pogovor, ko je nacionalni ekonomist oprl dokaze za nemožnost uniformiranja Nemčije na interese bavarskih pivovarjev. Ta kunštni so menili, da fašizem na Zahodu ni možen. Ta kunštni so barbarom vsepovsod olajšali delo, ker so bili tako bebavi. Informirane in daljnovidne sodbe, na statistiko in izkušnjo oprte napovedi, ugotovitve, ki se začenjajo z 'Navsezadnje pa se na to dobro spoznam', zaokroženi in solidni *statements* – vsi so neresnični.

Hitler je bil proti duhu in protičloveški. Obstaja pa tudi duh, ki je protičloveški: njegova značilnost je dobro informirana premoč.⁹

Strokovnjaku ali ta kunštnemu, kot mu pravita filozofa, manjka zgodovinski oz. dialektični pogled. Vselej bo našel dovolj razlogov, da se ne upre. In to tudi takrat, ko morda sploh ne bi prav dosti tvegalo. »Stvari so vselej kompleksnejše, kot se zdijo,« bo hitel zatrjevati, kar bo potem razlog za njegovo odpoved mišljenju in »nevtralnost«; po njegovem namreč ne bi bilo dobro še bolj zapletati stvari, obenem pa mu intelektualna prednost, ki jo pri sebi prepozna v odnosu do drugih, tj. nekakšna zmožnost videti še dodatni vidik, preprečuje, da bi se kadar koli jasno izrekel o čemer koli (pa čeprav bi bilo že z vidika zdravega razuma jasno, da se dogaja nekaj, česar človek, ki je ohranil vsaj nekaj dostojanstva, ne bi smel dopuščati).¹⁰ To potem poraja

⁷ O pojmu dekonstrukcije prim. Jacques Derrida, *Is there a deconstruction of the subject?*, <https://www.youtube.com/watch?v=7s8SSilNSXw>. – Prim. še jedke opazke, ki jih o sodobnosti zapiše Kant v zgoraj omenjenem spisu: »Misliti mi ni treba, če le lahko plačam: zoprna opravila bodo že drugi opravili namesto mene ...«

⁸ V imaginarijih ljudje oblikujejo podobe o svoji (domnevni) identiteti. Znotraj teh se zdijo identitete nekaj danega in samoniklega. Če je nekdo znanstvenik, to pomeni, da se pač ukvarja z znanostjo (je ekspert na svojem področju), torej se mora vesti kot znanstvenik, govoriti kot znanstvenik ... Podobno velja za druge identitete – znotraj imaginarijev se domnevno ve, kaj pomeni biti oče, učiteljica, politik, katera je prava družina in katera ne, ipd. – Koncept fantazme pa izhaja iz psihoanalitične teorije, kjer so fantazme razumljene kot (nezavedni) scenariji, ki jih podpira želja, pomenijo pa človekov spontan odnos do realnosti (spontan, ker se organizira v nezavednem, zavest pogosto o tem sploh nič ne ve). Fantazme omogočajo, da se svet zdi nekaj celovitega in konsistentnega, medtem ko protislovja in paradoksi obveljajo za neko naključno motnjo, ki naj bi jo bilo mogoče tudi odpraviti. Ko se svet kaže kot sklenjen in določljiv, se spraševanje o pogojih tega, kar se v izkustvih ljudi daje kot »objektivna realnost«, zdi odvečno. Problem zdaj ni v tem, da bi fantazme prekrivale neko »pravo«, »neposredovano« realnost, ampak gre bolj za to, da vztrajanje v fantazmah blokira uvid, da je svet nedoločljiv in odprt; takšen uvid bi tudi omogočal spoznanje, da sploh ne obstaja en sam možen svet, temveč je teh vselej mnogo (če ne drugače, obstajajo kot virtualno ali presežek znotraj vsake aktualnosti). Filozofija *radikalnega razsvetljenstva*, ki temelji na dvomu, fantazme radikalno postavlja pod vprašaj (v tem sta psihoanaliza in filozofija komplementarni), saj v trenutku, ko je na delu metodični dvom, že obstaja razmišljanje o pogojih (sveta). (Tudi o tem govori Derrida v zgoraj navedenem intervjuju, ko razmišlja o dekonstrukciji.) O konceptu fantazme prim. še Slavoj Žižek, *From Che vuoi? to fantasy: Lacan with Eyes Wide Shut*, <http://www.egs.edu/faculty/slavoj-zizek/articles/from-che-vuoi-to-fantasy/>.

⁹ Adorno in Horkheimer, nav. delo, str. 223.

¹⁰ »Ne moreš biti nevtralen na vlaku, ki (vselej že) nekam pelje,« bi rekel Howard Zinn. V branje svetujem še tale intervju: *Against discouragement* – Howard Zinn interviewed by Daivid Barsamian, <http://www.nakedpunch.com/articles/18>.

občutke neadekvatnosti: »Saj v resnici nisem pravi ekspert za to vprašanje, na to se ne spoznam, torej se do tega ne bom opredelil.« V vsakdanjem življenju je polno zgodb ljudi, ki so tako rekoč čez noč ostali brez vsega, in to ne po svoji krivdi. Ljudje, ki so trdo delali, pa na koncu ostali brez dela in sredstev za preživetje, ker so imeli smolo, da je ravno njihovo podjetje nekdo videl kot odlično priložnost za zadovoljitev lastnih apetitov in ga je spravil na kant, sebi pa napolnil žepe. Ta kunštni ne bodo povzdignili glasu za pravice emigrantskih delavcev, ki so nam zgradili mestni stadion in potem ostali brez plačila, na koncu pa so jih še izgnali iz države. Spremljajo krivice in jih nemo opazujejo. Svet je za njihovo zavest pač objektivno dan, ob tem še porečejo na primer kaj takega: »Kaj pa mi moremo za to, saj nismo mi zakrivali vsega tega ...«

Ko je Hannah Arendt spremljala sojenje Eichmannu, jo je presunilo, s kakšno lahkoto so se ljudje odpovedovali temu, za kar bi se najbrž sicer velika večina strinjala, da je človeku najbolj lastno: zmožnost za presojo o tem, kaj je prav in kaj narobe. Biti oseba pomeni prav to in tukaj izvira človekovo dostojanstvo. Tudi ko Kant govori o tem, da je človekovo dostojanstvo povezano zlasti z dejstvom, da je človek umno bitje, tega ne gre razumeti v smislu, da je zmožen dojemati zakone formalne logike, kot je načelo tranzitivnosti, ali pa izvajati računske operacije.

Umno bitje je nekdo, ki ima potrebo po tem, da ga spoštujejo kot osebo, enako potrebo pa pripoznava drugim, torej je zmožen za etiko.¹¹ Biti oseba pomeni torej zavedati se razlike med dobrim in slabim, med prav in narobe in biti zmožen odločanja ter odgovornega ravnanja.

Hannah Arendt opazi, da Eichmann zanika odgovornost natanko zato, ker se je odpovedal temu, da bi bil oseba. Zato je postal *nobody*, kot individuum popolnoma nepomemben, kar pa še ne pomeni, da njegova odločitev ni imela pomembnih posledic. Iz tega izhaja pojem banalnosti zla.¹² Nezmožnost mišljenja, ki sledi odpovedi biti oseba (torej odpoved, da bi bil *angažiran* kot moralni subjekt – ta brez kritičnega mišljenja ni mogoč), ni isto kot neumnost. Eichmann in njemu podobni niso bili neumni (mnogi so bili tudi eksperti – npr. dr. Mengele, ki je izvajal strahotne poskuse na živih ljudeh), čeprav bi lahko rekli, da so bili idioti. (Idiot tukaj pomeni nekoga, ki je javno rabo uma povsem zanemaril in jo nadomestil z zasebno; tisti, ki svoj um uporablja v omejenem smislu, in sicer samo zato, da bi dosegel neki partikularen dani cilj [v primeru fašistov: da bi izpolnil ukaz], medtem ko o sami vrednosti tega, kar je cilj njegovega delovanja, ni razmišljal. Ponovno Adorno in Horkheimer: »Fašistu ni mogoče dobronamerno prigovarjati. Kadar drugi povzame

besedo, fašist to občuti kot nesramno prekinitve. Za um je nedostopen, ker ga uzira le v popuščanju drugega.«¹³) Kolikor človek razmišlja in svobodno (javno) rabi svoj um (javna raba uma je usmerjena k nekemu občemu smotru ali univerzalnemu dobremu, kot pravi Kant), potem preudarja ravno o vrednosti in pomenu ciljev, ki jih poskuša doseči, za katerimi si prizadeva. Če ima izraz kritično mišljenje kak pomen, potem je natanko ta: svobodna javna raba uma.

Tudi če je torej tvoj ideal čista znanost, se boš moral v življenju odločati. Želim ti, da bi se dobro odločal, da bi se odločal za dobro. Človek mora nekemu služiti, nekaj je vselej nad njim. Gotta serve somebody, poje Dylan:

»Lahko si ambasador evropskih velesil,
Lahko si kockar ali v plesu poletiš brez kril,
Lahko si dober boksar, celo prvak sveta,
Kdo iz visokih krogov, ki z biseri rožlja,
[Lahko si tudi vrhunski astrofizik]

A nekomu boš moral služiti, brez skrbi,
Nekomu boš moral služiti.
Morda bo to Gospod ali pa hudič,
A nekomu boš moral služiti.«¹⁴

Lahko razumem kritično naravnost do kritičnega mišljenja, celo skepsa do le-tega. Kritično mišljenje je danes zapovedano. Skorajda ni nikogar, ki *ne bi* kritično razmišljal. Kritični so danes že kar vsi: kritičen je predsednik vlade, kritični so njegovi ministri, kritični so bankirji in tehnokrati iz institucij EU. Kritičnost je postala ena od *catch words* – če hočete narediti vtis, potem je dovolj, da ustvarite videz kritičnosti. Podvomiti o dejanski vrednosti tega, čemur se danes pravi kritično mišljenje, je zato pristna razsvetljenska gesta. Danes učenci v šolah kritično mislijo za oceno. Včasih bo kdo od njih celo vprašal, ali se od njega v nekem trenutku pričakuje, da bo mislil kritično (samo tako, da ve ...).

Sistem danes potrebuje kritičnost, da bi se sploh lahko ohranil pri življenju. Nove ideje čez noč zastarijo in nadomestiti jih morajo druge. Kritičnost in kreativnost sta nujni stalnici, ki omogočata, da se vse spreminja, da bi temeljne koordinate sveta ostale na svojem mestu. Izdelovalci oglasov morajo biti tako kritični do tega, kar so proizvedli včeraj, da bi lahko ponudili novost, saj le ta šteje in jim lahko da odločilno prednost pred konkurenco.

Napredovati je treba za vsako ceno, iti naprej, ne ozirati se v preteklost in poskušati razumeti, kako je neki potek zgodovine pripeljal do izida, ki ga opazujemo pred svojimi očmi. Tekoča moderna, kot jo imenuje Bauman, ne pozna

¹¹ Človeka kot osebo torej najprej določa sposobnost, da v sebi prepozna moralni zakon.

¹² Prim. njeno klasično delo *Eichmann v Jeruzalemu*.

¹³ Adorno in Horkheimer, nav. delo, str. 224.

¹⁴ Bob Dylan, »Nekomu boš moral služiti«, v: isti avtor, *Ni še mrak*, prev. Matej Krajnc, Ljubljana: Mladinska knjiga, 2014, str. 102.

zgodovine. Ne zanima se za svojo lastno zgodovino, zato pa je v prevladujoči tip zavesti postal dogmatičen, pozitivističen, rigid. ¹⁵ Njena zmožnost za empatijo in čut za pravičnost padata sorazmerno z učinkovitostjo v »dodajanju tržne vrednosti«. Bolj kot se ji življenje kaže kot nenehna tekma za porastom dobičkov, manj je dovzetna za zaznavanje krivic in trpljenja. Njena senzibilnost upada s porastom instrumentalnega razuma kot njene poglavitne zmožnosti. Hkrati pa je ta zavest ujetnica *cost benefit* analiz ali preračunavanja, kaj se ji najbolj splača, ki je njen prevladujoči *modus operandi*. Današnji kritično misleči, za katere je um instrument, ki ga bodo uporabili za cilje, ki jih je kot smotrne prikazala ekonomska znanost, so zadovoljni oz. srečni sužnji – so tipi osebnosti, ki jo je v svojem delu *Psihologija v kapitalizmu* analiziral Dušan Rutar. ¹⁶

Če je cilj mišljenja lahko samo mišljenje samo – misliti o čemer koli, na kakršen koli način, kolikor časa dolgo (Kant: javna raba uma mora biti absolutno svobodna, tj., ne sme biti podrejena oblasti) –, ali je potem sploh smiselno govoriti o tem, da obstajajo kakršni koli mišljenju zunanji smotri? Kritično mišljenje se lahko potem zamenjuje s pridobivanjem informacij: danes se zdi, da je ravno tukaj tista brezmejnost in nepodrejenost, ki jo slavi razsvetlenski um. Je torej kritično mišljenje zbiranje, kopičenje in obdelovanje informacij?

Ali je za to, da bi mislili kritično, dovolj, da smo dobro informirani? Cilj izobrazbe kot nakopičenje informacij – znanje pa kot skupek le-teh, povezanih na neki določen način (če pogledamo, kako v veliki meri še vedno poteka učenje v šolah – to naj bi bilo namenjeno prav pridobivanju znanja –, bi lahko dobili prav takšen vtis). Toda ali je cilj kritičnega mišljenja res biti samo dobro informiran?

A takšen je lahko tudi stroj, denimo računalnik, na katerega pišem in ki v sebi shranjuje mnogo več informacij, kot jih moja zavest v tem trenutku zmora procesirati. Če bi bil cilj kritičnega mišljenja postati čim bolj informiran, tj. shraniti v spominu čim večje število informacij, bi bilo kritično mišljenje dejansko neuporabno, saj za shranjevanje informacij sploh ne potrebujemo mišljenja, zadošča dovolj zmogljiva mašina (ki pa je lahko tudi povsem bebava).

Adorno in Horkheimer zato upravičeno opozorita na to, da kritično mišljenje pomeni nekaj, kar imenujeta *zavzemanje za svobodo*. ¹⁷ Dodajmo še tole: cilj kritičnega mišljenja je razvijanje intelektualnih in značajskih vrlin, saj edino to lahko vodi k dobremu življenju, kot je razmišljal Aristotel, ko je govoril o srečnosti kot *evdajmoniji*. Človek vrline pa ni naduti snob ali vzvišeni intelektualec, ki zase verjame, da je zastopnik visoke kulture in tako mnogo pomembnejši in pametnejši od »navadnih ljudi«. Vrlost značaja pomeni odprtost duha, ta pa vključuje empatijo in čut za pravičnost, ki je tudi zmožnost za moralno ogorčenje (oblikovanje značaja je identično temu, čemur je Adorno rekel *vzgoja za upor in protest*). ¹⁸ Cilj ali namen kritičnega mišljenja je postajati senzibilnejši, bolj odprt človek. Kdor si v resnici prizadeva za svobodo, si mora prizadevati tudi za svobodo drugega, je poudarjal Sartre. Ne morem biti zares svoboden, dokler drugi ječijo v okovih (ali pa so celo prisiljeni delati zame kot sužnji). Kritično mišljenje ima zato danes pomembno nalogo – morda pomembnejšo kot kadar koli prej v zgodovini. Sodobni svet pozna brutalne razlike med tistimi, ki so deležni (pre)obilja dobrin (med te spada dobršen del prebivalcev t. i. razvitih držav), in tistim delom svetovne populacije, ki je brez svojega deleža, če si sposodimo izraz Jacquesa Rancierja (med te spadajo tako novodobni sužnji, ki trgu in potrošnikom zagotavljajo poceni izdelke, kot tudi tisti, ki jih trg sploh ne potrebuje več, s stališča kapitala pogrešljivi in odveč – in niso niti potrošniki niti delavci). Telos kritičnega mišljenja je solidarnost brez priziva, brezpogojna solidarnost. Vprašanje moralnosti se zastavlja v odnosu do vprašanja: Do kod naj sega naša solidarnost? Obstaja dolžnost biti solidaren – to je eden od nasledkov Kantove formulacije kategoričnega imperativa (dolžnost obravnavati osebe kot cilj na sebi). Kritično mišljenje mora tako vključevati premislek o tem, kaj takšna dolžnost od nas terja. Kaj od nas danes terja dolžnost biti solidaren npr. z otroki, ki kopljejo redke rudnine v rudnikih v Kongu, da jih proizvajalci mobilnikov lahko vgrajujejo v naprave, ki jih nato kupuje neki drug del človeštva – tisti, ki si to lahko privoščijo?

¹⁵ Zygmunt Bauman, *Does ethics have a chance in a world of consumers?*, Harvard University Press, 2008. Eden od temeljnih izzivov za učenje danes je povezan z dejstvom, da življenje postaja vse hitreje. V kulturi, ki v središče zanimanja postavlja dogajanje v sedanosti, se poudarja zlasti hitrost in učinkovitost, medtem ko vrline, kot sta vztrajnost in potrpežljivost, izgubljajo pomen (toda prav ti vrline sta za vsak proces učenja nujni pogoj). Prim. prav tam, str. 160 isl. (Za pričujočo razpravo je še posebej relevantno poglavje »Hurried life, or liquid-modern challenges to education«, str. 144–193.)

¹⁶ »Nobena resna družbena sprememba danes ni mogoča brez sodelovanja velikega števila ljudi. Tudi Gramsci je razmišljal enako: ključna je zavest ljudi, ki jo lahko razsvetlijo le intelektualci. A razsvetljevanja ne smemo razumeti preveč naivno, kajti zavest posameznikov je nujno odvisna od delovanja nezavednih fantazem, kot je pokazal Freud, zato se ne bi smeli zaslepiti zanje. Malo verjetno je, da se bo človek hotel sam razsvetliti, saj je njegova zavest že narejena tako, da samoniklo verjame, da je ves čas že razsvetljena, samo nezavedno pa razume kot naravno arhetipsko podzavest ter kot vir skrivnosti, presežnega pomena in nenavadnosti sveta. Vseživljenjsko izobraževanje ni zato nič drugega kot nadaljevanje istega.« Dušan Rutar, *Psihologija v kapitalizmu: o srečnem sužnju v neoliberalnem svetu*, Škofije: Za-misli, 2014, str. 117.

¹⁷ Avtorja *Dialektike razsvetljenstva* v zveznemku k novi izdaji zapišeta: »Kritično mišljenje, ki se ne zaustavi niti pred napredkom, zahteva danes zavzemanje za preostanke svobode, za težnje k realni človečnosti, četudi so videti spričo velikega zgodovinskega pohoda nemočne.« Adorno in Horkheimer, nav. delo, str. 7–8.

¹⁸ Prim. Theodor W. Adorno in Hellmut Becker, »Education for maturity and responsibility«, *History of the human sciences*, vol. 12, št. 3, Sage Publications, 1999, str. 21–34. – »Cilj vsakega pridobivanja vednosti je eksistencialen: to pomeni, še bolj se približati razumevanju pomena eksistence in našega mesta v evoluciji le-te skozi izkušnje, ki jih delimo drug z drugim, in pomene, ki jih zbiramo iz njih. Tehnično ali poklicno znanje postane v sledenju temu večjemu cilju zgolj instrumentalno.« Jeremy Rifkin, *The empathic civilization: the race to global consciousness in a world in crisis*, Penguin books, 2009, str. 605.

Z globalizacijo se širi tudi obseg dolžnosti solidarnosti. Proces, ki zahteva novo definicijo naših moralnih obligacij, in upravičeno lahko dvomimo o tem, da bo neka ekspertiza z neko elegantno potezo namesto nas oblikovala rešitev in nas torej odrešila bremena razmišljanja in odgovornega življenja. Tehnokraci navadno niso najboljši v ponujanju moralnih razmislekov, čeprav se v sodobnem svetu njihove besede pogosto preoblačijo v moralni diskurz.

Zato svoj odgovor lahko sklenem z ugotovitvijo, da ponovno potrebujemo kritično mišljenje, da bi se z vso resnostjo lahko posvetili vprašanjem glede morale in le-to ločevali od moralizma današnjih zastopnikov oblasti, ki s trkanjem na vest podložnikov poskušajo v njih potencirati občutke slabe vesti, saj so kot takšni še bolj uklonjeni.

EPILOG

Bržčas je jasno, da pismo,¹⁹ ki ste ga ravnokar prebrali, ni namenjeno temu, da bi poskusilo kakor koli razvrednotiti pomen kritičnega mišljenja v šolah ali dokazovati njegovo neuporabnost. Poanta je drugače. Dokler bo kritično mišljenje samo ena od vsebin v učnih načrtih in nekaj, kar se v učnih procesih dogaja občasno in ne da bi se ob tem spremenili tudi pristopi k poučevanju in vsebine pouka, bodo najbrž takšna mnenja o kritičnem mišljenju, kot ga je izrazil iskreni dijak iz zgornje pripovedi, še pogostejša. Kako naj od učencev, od katerih se sicer še vedno večinoma pričakuje, da bodo samo gohtali informacije, pričakujemo, da bodo kar naenkrat mislili? Če s kritičnim mišljenjem mislimo resno, potem moramo učenje zasnovati zlasti kot neodvisno javno rabo uma, učence pa obravnavati najprej kot misleča inteligentna bitja, ki so zmožna razumevati kompleksne ideje, in verjeti, da so tudi pristno zainteresirani za učenje (interes za učenje se sicer navadno zbudi takrat, ko nekdo izkusi potrebo po učenju – otroci imajo takšno potrebo že od najzgodnejših let; to potrebo pa je mogoče negovati zlasti s tem, da učenje ostaja intelektualna pustolovščina, polna izzivov in vznemirljivih popotovanj).²⁰

Na takšnem pristopu k učenju bi moralo temeljiti vsako prenavljanje šolskega sistema, ki naj prinese spremembe, zveste idealu razsvetljenstva. Ob tem pa je najbrž že skoraj odveč dodati, da to zahteva neko delo tudi od sleherne učiteljice in slehernega učitelja. Zahteva namreč, da učitelj pri sebi ohranja voljo do učenja oz. da svojega dela ne opravlja le tehnično brezhibno, temveč je njegovo delo praxis kot družbeno angažirano delovanje v zgoraj opredeljenem pomenu (delovanje v skupnosti za obče dobro).

To pomeni, da učitelj tudi sam (p)ostane *intelektualec*.²¹

Druga poanta pa je tale. Zgoraj smo poskušali pokazati, da je kritično mišljenje v najtesnejši povezavi z oblikovanjem ideje dobrega življenja in sledenjem le-tej. V tem je neki izjemno pomemben vzgojni moment, kolikor je vzgoja razvijanje človekovega značaja oz. tistih zadržanj ali stalnih dispozicij, ki jih imenujemo vrline in brez katerih ni dobrega življenja (o čemer nas je poučil Aristotel v delu *Nikomahova etika*). Aristotel pa nas je poučil tudi o tem, da obstaja najvišja vrлина. Filozof jo imenuje *phrónesis*: pametnost ali praktična modrost: »Po splošnem naziranju je za pametnega človeka značilno, da si zna pravilno svetovati v stvareh, ki so zanj dobre in koristne /.../ v celoti, kaj je dobro za srečno življenje nasploh. /.../ Zato lahko na splošno označimo kot pametnega človeka, ki zna dobro preudariti. /.../ Dobro preudariti zna le tisti, kdor si v svojih dejanjih premišljeno prizadeva za to, kar je najvišje dobro za človeka.«²² Kdor zna kritično misliti, je torej avtonomen v pravem pomenu besede, saj si v svojih dejanjih premišljeno prizadeva za to, kar je najvišje dobro za človeka, če ponovimo za Aristotelom. Smoter kritičnega mišljenja se pokaže kot razvijanje vrline pametnosti. Če bi torej nekdo še vedno dvomil o vrednosti (kritičnega) mišljenja, bi mu na vprašanje Zakaj misliti? lahko odgovorili s preprostim stavkom: Da bi bili pametnejši (tj., da bi znali v življenju bolje preudarjati). Je potem sploh še mogoče preceniti pomen kritičnega mišljenja (tudi v šolah)? Mar ne bi šele tedaj, ko bi bilo temeljno poslanstvo šol vzgoja za pametnost (kar bi pomenilo, da bi se učenci na vsakem koraku učili kritičnega mišljenja), zares lahko rekli, da se v šolah *uči za življenje*?

¹⁹ Navdih zanj je bil dialog v razredu, ki je sledil izjavi dijaka Borisa. Na njegovo mnenje so se odzvali njegovi sošolci in sošolke in razvila se je precej kompleksna razprava o pomenu kritičnega mišljenja, v kateri je prevladovalo mnenje, da je vendarle dobro, da obstajajo predmeti, kjer se učimo misliti. Dodati moram še to, da tudi Boris v pogovoru nikakor ni ostal nedovzeten za nasprotna pogleda in argumente, ampak je bil na koncu pripravljen priznati, da je bil njegov začetni odziv morda zlasti izraz tega, da je spregledal nekatere pomembne komponente pouka pri predmetu teorije spoznavanja, tako da je tudi zanj – kot za marsikoga izmed nas, ki smo bili tedaj prisotni – učna ura pomenila priložnost za refleksijo.

²⁰ Glej še delo Jacquesa Rancierja *Nevedni učitelj: pet lekcij o intelektualni emancipaciji* (Ljubljana: Zavod En-knap, 2005). Učiteljeva nevednost tukaj ni mišljena kot ignoranca ali neukost, ampak zlasti kot suspenz diskurza gospodarja. Nevedni učitelj namreč vztraja pri tem, da so vse inteligence, ki so udeležene v učenju, enake. O učenju pa govorimo, ko se udeležajo človekove kreativne zmožnosti. Nevedni učitelj od učencev zato pričakuje, da bodo kreativni, inventivni, izvirni (ne pa, da bodo »pridni«, ko bodo papagajsko ponavljali, kar je rekel učitelj).

²¹ O tem glej še delo Dušana Rutarja *Učitelj kot intelektualec* (Radovljica: Didakta, 2002) ter delo Henryja A. Girouxa *Border Crossings: Cultural workers and the politics of education* (Routledge, 2005).

²² Aristoteles, *Nikomahova etika*, Ljubljana: Slovenska matica, 2002, str. 190, 194.